

МЕТОДЫКА ПРАВЯДЗЕННЯ НАВУЧАЛЬНАГА ВЫБАРАЧНАГА ПЕРАКАЗУ

*У. П. Саўко, кандыдат педагагічных навук,
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта
імя Максіма Танка*

Развіццё маўлення вучняў – адна з асноўных задач урокаў беларускай мовы. Яе вырашэнне накіравана на авалоданне вучнямі мовай як сродкам зносін і пазнання рэчаіснасці, формай выражэння мыслення. Важнасць развіцця маўлення тлумачыцца яшчэ і тым, што адначасова з фарміраваннем камунікатыўна-маўленчых уменняў адбываецца інтэлектуальнае развіццё школьнікаў, выхаванне маральна-этычных якасцей асобы.

У сістэме працы, накіраванай на развіццё вуснага і пісьмовага маўлення вучняў, значнае месца займаюць пераказы.

Пераказ – від творчай працы, накіраваны на перадачу ў вуснай ці пісьмовай форме прачытанага ці ўспрынятага на слых тэксту, стварэнне тэксту на аснове дадзенага. У працэсе падрыхтоўкі і правядзення пераказаў у вучняў выпрацоўваюцца ўменні ўспрымаць змест тэкстаў розных стыляў, тыпаў і жанраў, вызначаць іх тэму і асноўную думку, кампазіцыйную структуру, складаць план выказвання, удасканальваць напісанае і інш. Гэты від працы станоўча ўплывае на ўзбагачэнне слоўніка вучняў, развівае граматычны лад іх маўлення, удасканальвае арфаграфічную і пунктуацыйную пісьменнасць, садзейнічае фарміраванню ўмення правільна і мэтанакіравана выкарыстоўваць моўныя сродкі ў адпаведнасці з мэтай і ўмовамі зносін.

Нягледзячы на тое што пераказы з'яўляюцца традыцыйным відам працы на ўроках мовы, у метадычнай літаратуры няма адзінага погляду на іх класіфікацыю, адсутнічае і агульнапрынятая тэрміналогія для абазначэння відаў пераказаў. Аднак большасць навукоўцаў (Т. А. Ладыжанская, І. Дз. Марозава, Л. П. Падгайскі, А. В. Цекучоў і інш.) лічыць, што асноўныя характарыстыкі пераказу звязаны з мэтай правядзення, асаблівасцямі перадачы зместу зыходнага тэксту, спосабамі яго ўспрымання і інш.

Па мэце правядзення адрозніваюцца пераказы навучальныя і кантрольныя; па спосабу перадачы зыходнага тэксту – падрабязныя, сціслыя і выбарачныя; па характары тэкставага матэрыялу – апавяданні, апісанні, разважанні і інш.; па ўспрымання тэксту – пераказ прачытанага тэксту, пераказ пачутага тэксту, пераказ тэксту, успрынятага на слых і зрокава; па ступені самастойнасці выканання – індывідуальныя і калектыўныя; па ўскладненасці моўным заданнем – пераказы з лексічным, граматычным і іншымі заданнямі.

Да тэкстаў для пераказаў існуюць пэўныя патрабаванні. Тэксты павінны:

- 1) быць даступнымі па змесце;
- 2) мець пазнавальную і выхаваўчую каштоўнасць;

- 3) з'яўляцца ўзорам у выкарыстанні моўных сродкаў;
- 4) ілюстраваць вывучаемы і раней вывучаны праграмны матэрыял;
- 5) змяшчаць патрэбную колькасць слоў;
- 6) з'яўляцца цэласным творам ці адносна завершанай яго часткай;
- 7) адпавядаць характару пераказу, задачам, якія неабходна вырашыць, і інш.

На ўроках беларускай мовы найбольш часта выкарыстоўваюцца навучальныя пераказы, асноўная мэта правядзення якіх – навучыць школьнікаў ствараць тэкст на аснове зыходнага (дадзенага).

Выбарачны пераказ – гэта такі від пераказу, пры якім адбываецца ўзнаўленне зместу не ўсяго тэксту, а адной падтэмы (сюжэтнай лініі), яе перадача ў патрэбнай лагічнай паслядоўнасці.

Праца над выбарачным пераказам дазваляе школьнікам удасканаліць наступныя камунікатыўныя ўменні:

- вызначаць тэму і падтэмы зыходнага тэксту;
- адбіраць і сістэматызаваць матэрыял у адпаведнасці з тэмай і асноўнай думкай новага выказвання;
- будаваць тэкст іншага тыпу маўлення ў параджанні з зыходным;
- знаходзіць і выкарыстоўваць моўныя сродкі для сувязі сабранага матэрыялу, для пабудовы тэксту ў тым самым маўлення, якога патрабуе новае (другаснае) выказванне.

Урок правядзення выбарачнага пераказу мае наступную **структуру**:

1. П а в е д а м л е н н е т э м ы і м э т ы ў р о к а.

Акрамя асноўнай мэты (фарміраванне ўмення перадаваць у патрэбнай паслядоўнасці змест пэўнай падтэмы тэксту), вырашаюцца і задачы, накіраваныя на ўдасканаленне ўменняў аналізаваць тэкст пераказу, вызначаць падтэмы зыходнага тэксту, састаўляць план, знаходзіць у тэксце толькі той матэрыял, які неабходны для перадачы зместу канкрэтнай падтэмы, і інш. На гэтым этапе ўрока абавязкова неабходна акцэнтаваць увагу школьнікаў на тым, што пераказ выбарачны.

2. У с т у п н а е с л о в а н а с т а ў н і к а.

Ва ўступным слове можна паведаміць пра аўтара тэксту, твор, адкуль узяты тэкст, звярнуць увагу на падзеі (факты, праблемы), пра якія будзе ісці гаворка ў тэксце, і інш. Уступнае слова займае 1–3 хвіліны і накіравана на падрыхтоўку вучняў да ўспрымання зместу тэксту. Але, паколькі пераказ выбарачны, увага школьнікаў скіроўваецца менавіта на тую падтэму, якую неабходна ўзнавіць.

3. В ы р а з н а е ч ы т а н н е т э к с т у.

Для выбарачнага пераказу падбіраюцца тэксты, у якіх можна выбраць і перадаць пэўную падтэму, элементы зместу якой знаходзяцца ў розных частках тэксту. Як правіла, такія тэксты спалучаюць некалькі тыпаў маўлення: апавяданне з элементамі апісання, апавяданне з элементамі разважання і інш.

4. А н а л і з т э к с т у п е р а к а з у.

На гэтым этапе ўрока праца можа адбывацца ў наступнай паслядоўнасці:

а) вызначэнне колькасці падтэм зыходнага тэксту і выбар той, якую трэба будзе перадаць;

б) гутарка па змесце выбранай падтэмы. (Адной з мэтай такой гутаркі з'яўляецца першасны адбор матэрыялу, таму пытанні фармулююцца так, каб гаворка ішла толькі па выбранай падтэме і ў такой паслядоўнасці, у якой яна будзе перададзена ў другасным тэксце.);

в) вызначэнне стылю і тыпу маўлення таго тэксту, які патрэбна будзе стварыць, актуалізацыя ведаў пра структуру гэтага тыпу маўлення;

г) састаўленне плана выбарачнага пераказу.

5. А д б о р м а т э р ы я л а ў д л я п е р а к а з у і і х г р у п а в а н н е ў адпаведнасці з састаўленым планам.

Тэкст чытаецца яшчэ раз, а вучні (індывідуальна ці калектыўна) выбіраюць з яго толькі той матэрыял, які спатрэбіцца для перадачы зместу пэўнай падтэмы. У час такой працы вучні павінны памятаць, што матэрыял па падтэме ў першасным тэксце можа размяшчацца не ў такой паслядоўнасці, якая павінна быць у другасным тэксце.

Для збору матэрыялу можна выкарыстоўваць наступную табліцу:

План	Рабочыя матэрыялы

У графу “Рабочыя матэрыялы” метаэгодна запісваць апорныя словы і словазлучэнні, сказы, якія дэпазітуюць звязаць часткі тэксту, аформіць пачатак і інш.

6. А р ф а г р а ф і ч н а я і п у н к т у а ц ы й н а я п р а ц а.

Праца па папярэджанні арфаграфічных і пунктуацыйных памылак праводзіцца толькі на тым матэрыяле, які можа быць выкарыстаны ў другасным тэксце.

Папярэдзіць арфаграфічныя памылкі можна наступным чынам:

а) запісаць на дошцы словы, з правапісам якіх вучні яшчэ не знаёміліся;

б) правесці невялікі папярэдзальны ці тлумачальны дыктант, ўскладненае спісванне і інш.

Для правядзення пунктуацыйнай працы можна выкарыстаць заданні, у якіх прапануецца:

а) растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку ў пэўных сказах;

б) расставіць знакі прыпынку ў сказах, запісаных на дошцы;

в) спісаць сказы, расставіць і растлумачыць знакі прыпынку;

г) перабудаваць адзін тып сінтаксічнай адзінкі ў другі, растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку і інш.

Арфаграфічная і пунктуацыйная праца можа праводзіцца на ўроках, якія папярэднічаюць напісанню пераказу.

7. В у с н ы п е р а к а з т э к с т у.

У час вуснага пераказу вучні павінны абапірацца на план і размяшчаныя ў патрэбнай паслядоўнасці рабочыя матэрыялы.

8. Падрыхтоўка першага (чарновога) варыянта пераказу.

9. Аналіз і рэдагаванне першага варыянта пераказу.

Як правіла, на гэтым этапе ўрока адзін са школьнікаў зачытвае свой варыянт тэксту. У гэты час настаўнік і вучні ўважліва слухаюць і вызначаюць, ці ёсць у тэксце матэрыял, які не адносіцца да выбранай падтэмы, ці ў патрэбнай паслядоўнасці пабудаваны тэкст і інш.

10. Напісанне пераказу.

Напрыклад, для правядзення выбарачнага пераказу можна выкарыстаць тэкст “Жывы барометр”. Вучням неабходна пераказаць падтэму “Прырода – гэта найцікавейшая кніга” (прыметы дажджу), у выніку чаго павінен атрымацца тэкст-разважанне ў навукова-папулярным падстылі.

Жывы барометр

У Мішы цётка – настаўніца. Працуе ў сельскай школе біёлагам. На лета хлопчык паехаў гасцяваць да яе. Там ён хутка пасябраваў з такімі, як сам, вучнямі і цэлымі днямі каратаў час з імі і на рэчцы, то ў лесе.

– Цётка Паліна, мы сёння зноў пойдзем у лес, – сказаў Міша за сьнеданнем.

– Тады вазьмі з сабою плашчык.

– Плашчык? – здзівіўся Міша. – Навошта?

– Можжа быць дождж.

Міша засмяяўся:

– Адкуль ён будзе? На небе ні хмурынкі.

– А ты паглядзі, што паказваюць наготкі, – паказала цётка на градку пад акном, дзе раслі шмат кветак.

Хлапчук зірнуў і паціснуў плячыма.

– Нічога не паказваюць.

– Як жа не паказваюць? Каторая пара ўжо, а яны не раскрылі пялёсткаў. Тыя рانیцы аж зіхацелі ў гэты час, а сёння спяць.

– Я ні разу не бачыў, калі яны распускаюцца.

– Трэба, Міша, прыглядацца да таго, што вакол цябе. Прырода – найцікавейшая кніга. Запомні: перад дажджом белая лілея таксама аберагае свае суквецці ад дажджавых кропляў, хоць і расце сама ў вадзе. А ці бачыў ты калі, як “плача” клён?

– Не.

– Прыгледзься, гэта цікава. У тым месцы, дзе пачынаюцца чаранкі лісцяў, на дождж выступаюць слёзы. Хочаш ведаць чаму? Перад дажджом у наветры з’яўляецца шмат вільгаці, а клён сваю не можа выпарыць праз лісце, от і капае лішняя вада... Ты, мусіць, не ведаеш, што і акацыя перад дажджом выдзяляе куды больш нектару, чым звычайна. Правер. Калі над кветкамі акацыі многа мошак, чакай дажджу.

Міша чуў гэта ўпершыню і не ведаў, верыць ці не, а цётка казала далей:

– І дым, бачыш, з коміна ў дзядзькі Ціта не слупам ідзе ўгору, а расейваецца, таксама прыкмета на дождж. А ластаўкі, паглядзі, высока ці нізка лятаюць? – спытала цётка.

– Ды вунь, над самай зямлёю, – паказаў хлапчук.

– А ўчора дзе ляталі?

– Высока ў небе.

– Значыць, мошкі ціснуцца да зямлі перад дажджом, і птушкі зніжаюцца, каб лавіць іх.

Міша аж пляснуў рукамі:

– Ой, як цікава! Без барометра можна сказаць, якое надвор'е будзе. Адкуль вы, цётка, уведалі пра гэта?

– Што з кніжак, а што і са сваіх назіранняў...

Хоць Мішу і не верылася, што будзе дождж, а дождж сапраўды прайшоў пасля абеду. Невялікі, але прайшоў.

(Паводле Алеся Пальчэўскага)

Прывядзем прыклад выбарачнага пераказу на гэксце “Жывы барометр”, напісанага вучнем:

Прырода – гэта найцікавейшая кніга. Калі ўважліва прыглядацца да таго, што знаходзіцца вакол, можна заўважыць шмат цікавага.

Напрыклад, калі наготкі раніцай не раскрылі пялёсткаў, пасля абеду трэба чакаць дажджу. Перад дажджом белая лілея таксама аберагае свое суквецці ад яго кропель, хоць і расце сама ў вадзе. Клен на дождж “плача”, з яго ў тым месцы, дзе пачынаюцца чаранкі лісцяў, выступаюць кроплі. Гэта адбываецца таму, што перад дажджом у наветры з'яўляецца шмат вільгаці, і клён не можа выпарыць сваю вільгаць праз лісце. Чакаць дажджу можна і тады, калі над кветкамі акацыі многа мошак, таму што акацыя перад дажджом выдзяляе куды больш нектару, чым звычайна.

На набліжэнне дажджу рэагуюць не толькі расліны. Перад дажджом і ластаўкі лятаюць нізка, таму што мошкі ціснуцца да зямлі, а ластаўкам трэба іх лавіць. Калі дым з коміна не ідзе слупам угору, а расейваецца, гэта таксама прыкмета дажджу.

Такім чынам, нават без барометра можна сказаць, якое будзе надвор'е.

Такім чынам, у працэсе напісання выбарачнага пераказу ажыццяўляецца адбор, перагрупуванне і сістэматызацыя матэрыялу, абстрагаванне ад фактаў, якія непасрэдна не адносяцца да выбранай падтэмы, знаходжанне моўных сродкаў, якія дапамагаюць звязаць адабраны матэрыял, выкласці яго ў тым стылі і тыпе маўлення, якіх патрабуе новы тэкст.

Літаратура па тэме:

1. *Валочка Г. М.* Тэарэтыка-метадычныя асновы развіцця звязнага маўлення вучняў на ўроках беларускай мовы. V — X класы. — Мн., 2005.
2. *Ивченко П. Ф.* Обучающие изложения. 5 – 9 классы. — М., 1994.
3. *Лаўрэль Я. М.* Выбарчны пераказ і методыка яго правядзення // Народная асвета. — 1986, № 5.
4. Методыка выкладання беларускай мовы / Пад рэд. М. Г. Яленскага. — Мн., 2007.
5. *Морозова И. Д.* Виды изложений и методика их проведения. — М., 1984.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ